

Azərbaycan Gazetesiine Göre “Karabağ’ın Son Günleri”

“Karabakh’s Last Days” According to Azərbaycan Newspaper

Dr. Öğr. Üyesi

Zeynep AKARSLAN

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Kafkas Dil ve Kültürleri, İstanbul, Türkiye
E-mail: zeynep.akarslan@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 4.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 13.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Zeynep AKARSLAN
zeynep.akarslan@marmara.edu.tr

Atf /Cite this article:

Akarslan, Z. (2024). Azərbaycan Gazetesiine
Göre “Karabağ’ın Son Günleri”. *ETÜT Dergisi*,
9, 76-85.

Bu çalışma 15-19 Ekim 2024 tarihlerinde
İzmir’de gerçekleştirilen Türk Dünyası
Modernleşmesi II: Türk Dünyasında Matbuat
Sempozyumu’nda sunulan bildirinin
genişletilmiş hâlidir.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Azərbaycan’ın 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık döneminin yayın organı olarak faaliyet gösteren *Azərbaycan* gazetesi dönemin ana kaynaklarından biri olması bakımından önemlidir. Meclis tutanaklarından, hükümet kararlarına, Azerbaycan hükümetinin komşu devletlerle ilişkilerinden, çeşitli ilanlara kadar birçok yazının yer aldığı gazete Azerbaycan Cumhuriyeti’nin işgaline kadar yayın hayatına devam etmiştir. Gazetenin redaktörlerinden ve Sovyet dönemi Stalin’in repressiya politikasının kurbanlarından olan Halil İbrahim, Azerbaycan’ın kurulduğu dönemde Karabağ’da yaşanan gelişmeleri gazetenin 16, 18, 19, 20 ve 22. sayılarında ele almıştır. Ermenilerin Azerbaycan’a yönelik toprak iddialarının en önemli örneği olan Karabağ’da o dönem yaşananlar Halil İbrahim’in kaleminden Azerbaycan Türklerine duyurulmuştur. 1918 yılında Karabağ merkezli olarak yaşanan gelişmeler Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında günümüze dek sirayet eden sorunların da temelidir. Bu dönemde Karabağ toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlayan Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan gelişmeler *Azərbaycan* gazetesi üzerinden takip edilmiştir. Bu çalışma, 1918 yılında Karabağ’da Şuşa merkezli olarak yaşanan gelişmeleri dönemin resmi yayın organı olan *Azərbaycan* gazetesi üzerinden aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan, Karabağ, Şuşa, Bağımsızlık, Türk Ordusu

Abstract

The *Azərbaycan* newspaper, serving as the official publication of the Azerbaijan Democratic Republic from 1918 to 1920, is a significant historical source for the period. The newspaper, which included a wide range of articles spanning from parliamentary minutes, government decisions, relations between the Azerbaijani government and neighbouring states to various announcements, continued its publication until the occupation of the Republic of Azerbaijan. Halil İbrahim, an editor of the newspaper and a victim of Stalin’s repressive policies during the Soviet period, addressed the developments in Karabakh during the establishment of Azerbaijan in the 16th, 18th, 19th, 20th and 22nd issues of the newspaper. The most significant example of Armenians’ territorial claims against Azerbaijan, namely the situation in Karabakh, was conveyed to Azerbaijani Turks through the medium of Halil İbrahim’s writings. The developments centred on Karabakh in 1918 constituted the basis for the ongoing tensions between Armenians and Azerbaijani Turks. During this period, the *Azərbaycan* newspaper monitored the interactions between Armenians and Azerbaijanis as they began to assert their claims over the Karabakh region. This study aims to elucidate the developments in Karabakh in 1918 centred on Shusha through *Azərbaycan*, the official organ of the period.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Independence, Turkish Army

Giriş

XX. yüzyılın başından itibaren tüm dünyada yaşanan siyasi gelişmeler Kafkasya'yı da doğrudan etkiledi. Devrin tüm büyük güçlerini karşı karşıya getiren I. Dünya Savaşı, büyük imparatorlukların sonu, bu imparatorlukların çatısı altında yaşayan milletlerin ise bağımsızlığının anahtarı oldu. İlk ihtilal dalgası ile 1905 yılında karşı karşıya kalan Çarlık Rusya, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır ekonomik ve askeri yükün de sebep olduğu ikinci ihtilal dalgasıyla 1917 yılında yüzleşti. Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun sonu olan Bolşevik İhtilali, Kafkasya milletlerinin kaderini değiştirdi.

Yer altı ve yer üstü doğal zenginlikleri ile her daim yükselen bir yıldız olan Azerbaycan, özellikle Bakü'de petrolün bulunmasıyla birlikte önemini günden güne arttırdı. Savaş sırasında artan petrol ihtiyacı dünya devletlerinin dikkatini Bakü'ye çevirmesine neden oldu. 1900'lü yılların başından itibaren Bakü'nün hızla göç almaya başlaması şehrin siyasi çehresinde değişikliğe sebep olurken Azerbaycan Türkleri arasındaki milli uyanışın da ilk aşaması oldu.¹ 1905 İhtilali'nden sonra artan özgürlük ortamında hızla örgütlenmeye başlayan Azerbaycan Türkleri, 1917 İhtilali ile bağımsızlık yolundaki ilk adımı attı (Akarslan: 2022, 2).

1917 yılında ilk olarak Transkafkasya Seymi² çatısı altında örgütlenen Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin bu ilk bağımsızlık deneyimi kısa süreli oldu. Mayıs ayının sonuna doğru ilk olarak Gürcistan'ın Seymden ayrılması Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Gürcistan'ın bu kararından hemen sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, 1918-1920 yılları arasında ilk bağımsızlık deneyimini yaşadı.

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında günümüze kadar sirayet eden tarihi mücadelenin temeli 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasına³ kadar uzanmaktadır. Bu antlaşma ile Kafkasya topraklarında bulunan Revan Hanlığının⁴ Rusya'nın kontrolü altına girmesi, Erivan Vilayetinin kurulmasıyla sonuçlandı. XIX. yüzyılın başından itibaren Azerbaycan topraklarına başlatılan Ermeni göçü, Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmaların başlangıcı olarak kabul edilir. Bu tarihten itibaren Ermeni saldırılarına maruz kalan Azerbaycan Türkleri, tarihî topraklarından göçe zorlanmış; kaçkın ve göçkün durumuna düşürülmüştür⁵. 1905 yılında Bakü'de yaşanan olaylar Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki kanlı çatışmaların ilk ciddi örneğidir. Bu çatışmalardan hemen sonra Erivan'da yaşayan Türk nüfus hızla azalmış, Ermeniler Rusya'nın desteği ile tarihî Azerbaycan topraklarında hak iddia etmeye başlamıştır. Bu iddianın günümüze kadar uzanan en önemli örneği ise Karabağ'dır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden hemen sonra Osmanlı Devleti ile imzalanan Dostluk Antlaşması, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'a davet edilmesi için ilk adımdı. Bu dönemde topraklarının önemli bir kısmı işgal altında olan Azerbaycan Hükümeti, başta Bakü'nün devamında ise işgal altındaki tüm topraklarının kurtarılması için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etti (Akarslan, 2022). Böylece işgal altındaki Azerbaycan toprakları Kafkas İslam Ordusunun yardımıyla kurtarıldı.

Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları birçok esere konu olmuştur. 1918 yılındaki gelişmeler ve Karabağ merkezli olarak yaşanan olaylar Azerbaycan literatüründe geniş bir yere sahiptir. Azerbaycan'da bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların ilk örneklerinden biri Ə. Çingizoğlu ve B. Məmmədli tarafından hazırlanan *Qarabağ 1918-1920-ci İllərdə: Sənədlərin İzi İlə* adlı eserdir. Eser, 1918-1920 yılları arasında Karabağ'da yaşanan gelişmeleri, Ermenilerin toprak iddialarını, Şuşa'da yaşanan Ermeni zulmünü, Karabağ'ın son günlerini, Zengezur'da Ermeni ve Müslümanlar arasında yaşanan mücadeleleri arşiv belgeleri ve birinci elden

¹ Azerbaycan'ın kültürel uyanışı ve bu dönemde yaşanan gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot: 2012).

² Transkafkasya Seymi ve bu dönemde yaşanan gelişmelere kaynaklık edecek önemli bir eser örneği olarak bk. (Kazemzadeh: 1951).

³ Türkmençay Antlaşması: XIX. yüzyılın başında Rusya ile İran arasında Kafkasya üzerinde başlayan nüfuz mücadelesi sonucunda Rusya, 1806 yılında ilk olarak Nahçıvan, Revan, Gence, Karabağ, Şeki, Bakü ve Kuba Hanlıklarını ele geçirdi. Bu hanlıkların Rusya hakimiyetine girmesi ise yine Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 Gülistan Antlaşması ile olmuştur. Bu mücadelenin son aşaması olan 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ise Rusya ile İran arasındaki savaşın tarafı olmayan Azerbaycan'ın kaderini belirlemesi açısından tarihi bir antlaşmadır. 16 maddeden oluşan Türkmençay Antlaşması, Rusya ile İran arasındaki sınırı belirlerken, 15. maddede "Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı" ifade edilmesi Azerbaycan Türklerinin kaderini belirledi. Antlaşmada yer alan bu madde ile Azerbaycan, kuzey ve güney Azerbaycan olarak ikiye bölünürken günümüze dek sürecek olan "bütün Azerbaycan" problemi ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2008: 187-199; Yeşilot, 2010).

⁴ Revan Hanlığı: 1748'te Mir Mehdi Han tarafından Güney Azerbaycan topraklarında bulunan Urmiye Hanlığı'nın bir kısım toprakları alınarak kurulan Revan Hanlığı; Karabağ, Gence ve Nahçıvan Hanlıkları ile komşudur. Komşu hanlıkları göz önünde bulundurulduğunda stratejik bir noktada bulunan Revan Hanlığı, 1806 yılında Rus hakimiyetine girmiş, 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Hanlığa kitleler halinde Ermeni göçü başlamıştır. (Hacıyeva, 2012: 18-22, 42). Revan Hanlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot, 2016).

⁵ Kaçkın ve göçkün durumuna düşürülen Azerbaycan Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yeşilot: 2015).

kaynaklara dayanarak irdelemektedir. Karabağ Azadlık Teşkilatı tarafından Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce olarak hazırlanan *Erməni Vəhşilikləri (1905-1906)-(1918-1920)* adlı eser ise Ermenilerin Azerbaycan topraklarındaki faaliyetlerini İngilizce ve Rusça olarak anlatması bakımından önemlidir. Azerbaycan'daki Karabağ literatürüne örnek olarak gösterebileceğimiz bir diğer eser *Erməni Xəyanəti: Qarabağ, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl Qəzalarında Erməni Cinayətləri (1918-1920)* adlı eserdir. Teymur Əkbər oğlu Əhmədov tarafından hazırlanan bu eser, Ermenilerin 1918-1920 yıllarında Karabağ ve civar şehirlerinde gerçekleştirdiği saldırıları ayrıntılı olarak ele almaktadır. Ermenilerin adı geçen şehirlerdeki yıkımlarını arşiv görselleriyle de destekleyen eser bu yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele alan bir diğer eser ise *Genotsid Azərbaydjantsev v Karabahskom Regione Azərbaydjana (1918-1920)* adlı eserdir. Bu eser, Ermeni Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a karşı saldırgan tutumunu, Ermeniler tarafından uygulanan kitlesel şiddeti, Ermeni çetecilerin faaliyetleri ve bu faaliyetlere karşı açılan soruşturmaları ayrıntılı olarak ele almaktadır. Eserlerin geneli incelendiğinde 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemi ve Ermenilerin bu dönemdeki faaliyetlerini ele aldığı görülmektedir. Ayrıca Mehdi Genceli, 2021 yılında yayınlanan *Karabağ'ın Dünü, Bugünü, Yarını* adlı editöryal çalışmada "Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ Harekâtı (1 Ekim - 8 Ekim 1918) "Karabağlı Halil İbrahim'in Anlatımıyla" adlı makalesinde Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ'daki faaliyetlerini ele almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminin önemli kaynaklarından biri olan *Azərbaycan* gazetesi bu dönemde Azerbaycan hükümetinin resmi yayın organı olarak faaliyet göstermiştir. Yayın hayatına bağımsızlığın ilanından hemen sonra başlayan *Azərbaycan* gazetesi Bakü'nün işgalden kurtarıldığı 15 Eylül 1918'den, Azerbaycan'ın Sovyet işgaline uğradığı 28 Nisan 1920 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir. 443 sayı yayımlanan *Azərbaycan* gazetesi genellikle birkaç sütundan oluşan 4 sayfa olarak yayınlanmış, bazı dönemlerde sayfa ve sütun sayısı değişiklik göstermiştir. *Azərbaycan*, dönemin siyasi çehresine ışık tutması açısından önemlidir. Resmi yayın organı olarak hükümet kararlarına, meclis tutanaklarına ve iç-dış haberlere yer veren *Azərbaycan* gazetesi bu bakımdan emsalsiz bir kaynaktır.

Çalışmamızda konu edindiğimiz "Karabağ'ın Son Günleri" yazı dizisi, gazetenin redaktörü ve repressiya⁶ kurbanı olan Halil İbrahim⁷ tarafından kaleme alınmış, gazetenin 16, 18, 19, 20 ve 22. sayılarında yayınlanmıştır. Dönemin en önemli siyasi olaylarından biri olan ve günümüze dek önemini koruyan Karabağ ile ilgili olarak ele alınan bu yazı dizisi, Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetlerini, Karabağ'ın yerli halkı Azerbaycan Türklerinin kendini savunmasını, Şuşa'da meydana gelen gelişmeleri ve Türk Ordusunun şehre gelişini ele alması bakımından önemlidir.

Karabağ'ın Son Günleri

Azərbaycan gazetesinin 16 Oktyabr [Ekim] 1918 yılındaki sayısında "'Tehlike Karşısında' Karabağ'ın Son Günleri" başlığı ile yayınlanan ilk yazıda, Şuşa'yı herhangi bir güç kullanmadan ele geçiren Türk ordusundan bahsedilmektedir. Aksi daha muhtemel olmasına rağmen, Şuşa'nın ele geçirildiği dönemde kanlı çatışmalar ve güçlü bir mukavemetle karşılaşılmasıdır. Halil İbrahim'in Şuşa şehrinin ele geçirilmesi sırasında Ermeniler tarafından beklenen mukavemetin gösterilmemesinin nedenleriyle ilgili görüşleri ise ilgi çekicidir. Halil İbrahim, bu konunun tüm açıklığıyla anlaşılabilmesi için Karabağ bölgesindeki Ermeniler ile Müslümanlar⁸ arasındaki ilişkilerin, Azerbaycan Türklerinin faaliyet ve tedbirlerinin anlaşılması gerektiğini yazmaktadır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim'e göre, "Muğan", "Mil" ve "Peygamber" ovaları olarak bilinen ve Hazar Denizi'nden başlayarak

⁶ SSCB'de 1924-1953 yılları arasındaki Stalin rejimi döneminde uygulanan özellikle 1936-1938 yılları arasında şiddetini arttıran baskıcı politikaların adı olan repressiya, binlerce insanın hayatını kaybetmesine, çeşitli işkencelere maruz kalmasına ve sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. "Büyük Temizlik" olarak da adlandırılan bu dönemde Sovyet vatandaşlarının yanında Sovyet hakimiyeti altında yaşayan Türk toplulukları da baskıya maruz kalmış, bu süreçte Türk aydını "Pantürkist", "Panislamist" ya da "halk düşmanı" olarak itham edilerek yargılanmış, idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (*Türk Dünyasında Repressiya -Sovyetler Döneminde Türk Halklarına Yapılan Zulümler*, 2023).

⁷ Halil İbrahim (1892-1937): Halil İbrahim oğlu İbrahimov, 1892 yılında Şuşa'da sanatkâr bir ailede dünyaya geldi. İlk tahsiline Şuşa'daki bir Rus-Tatar okulunda başlayan İbrahim, babasının vefatından sonra ailesiyle birlikte Bakü'ye taşındı. Eğitimine Bakü Realnı Mektebinde devam eden İbrahim, burs alamadığı 1907-1911 yılları arasında eğitimine devam edemedi. Halil İbrahim'in bu ara dönemde yazmış olduğu ilk denemesi 1913 yılında *Seda* gazetesinde yayımlandı. Halil İbrahim, 1912 yılında eğitimini tamamladı ve Neşri Maarif Cemiyetinin Emircan'daki okuluna öğretmen olarak atandı. Bu dönemde, *Tuti*, *Seda*, *Açık Söz*, *İkbal*, *Basiret* ve *Kurtuluş Yolu* gibi birçok yayın organında yazılar yazan İbrahim; yazılarında özellikle kadın özgürlüğü, toplumsal kaygılar, cehalet ve tiyatronun durumu gibi sosyal konulara dikkat çekti. Azerbaycan'ın kısa süreli bağımsızlık döneminde Üzeyir Bey Hacıbeyli, Şefi Bey Rüstembeyli, Seyid Hüseyin, Samed Mansur, Ferhad Ağazade gibi önde gelen gazeteciler arasında yer alan Halil İbrahim, 4 Temmuz 1919'dan itibaren *Azərbaycan* gazetesinin redaktörlüğünü yaptı. (Salmanlı, 2015: 14).

⁸ Müslüman ifadesi ile Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir. Metin içerisinde gazetenin aslında yer alan yazıma sadık kalındığından hem Müslüman hem de Türk ifadeleri bir arada kullanılmıştır.

binlerce kilometre uzanan vadi, batıda Karabağ Dağları ile son bulmaktaydı. Birkaç sıradağdan oluşan Karabağ dağları Şuşa şehrini dört bir yandan çevrelemekteydi. Bu dağlar üzerinden şehre uzanan iki yolun biri Ağdam diğeri ise Zengezur üzerindendi. Ağdam tarafından ilerleyen yolun üzerinde şehirden 38 km uzakta bulunan ve Karabağ hanları döneminde inşa edilmiş Askeran surları bulunmaktaydı. Bu surlar, her iki taraftaki dağlardan başlar, çevredeki arazilere hakim olarak uzanırdı. Bu durum, bir kişinin bile şehre girip çıkmasını engellemekteydi (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Şuşa'ya giden ikinci yol olan Zengezur yolu ise; üzerinde Ağdam gibi bir kale suru olmamasına rağmen stratejik bir noktada bulunmasından dolayı şehre giden dar bir boğaz gibiydi. Bu yol üzerinde bulundurulacak olan birkaç silahlı kimse şehre giriş çıkışları rahatça kontrol edebilirdi (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Halil İbrahim'in aktardıklarına göre Karabağ dağlarının arasında bulunan Şuşa'nın Türk ordusu tarafından bu denli kolay ele geçirilmesinde müstahkem bir noktada bulunması önemli rol oynamaktadır. Ermenilere dışarıdan gelebilecek muhtemel yardımın önünün kesilmesi Türk ordusunun harekâtını kolaylaştırırken şehir nüfusunun önemli bir kısmının Müslüman olması da mukavemetin önüne geçmiştir. Halil İbrahim bu durumu şu sözleriyle vurgulamaktadır: "Şuşa şehri, Karabağ dağlarının ortasındaki bir tepede yer almakta ve kırk bine yakın nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır." (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Kafkasya'da kargaşanın başladığı günden itibaren Karabağ Ermenileri, bütün Kafkasya'dan ayrılmış, bir kenara çekilmiş ve Transkafkasya'da ilan edilen üç cumhuriyeti de tanımayarak Karabağ hükümeti kurmak istemiştir. Halil İbrahim, Müslümanların böyle bir hükümeti görmek ve tanımak istemediğini dile getirmiştir. Bu sebepten Ermeniler ile bu bölgede yaşayan Türkler arasında soğukluk ve memnuniyetsizlik başlamış, sonunda ise olaylar silahlı çatışma derecesine gelmiştir (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Başlarda Müslümanları Karabağ'da hükümet kurmaya ve Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan etmek için tatlı söz ve vaatlerle kandırmaya başvuran Ermeniler, bu girişimlerinin faydasız olması üzerine inisiyatif olarak saldırgan teşebbüslerde bulunmaya başlamışlardır. Bu amaçla ilk önce Askeran'ı kapatmış ve yaklaşık dört aylık bir süreyle Ağdam ile ilişkileri kesmişlerdir. Bu durum şehre erzak gelmesini engellediği gibi Şuşa'dan Karyagin ve Halifelî'ye kadar olan tüm yolların kapanmasına sebep olmuştur (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Son aylarda Antranik⁹ ordularının Şuşa'ya geleceği haberlerinin alınmaya başlaması Ermenileri daha da cesaretlendirmiş, Ermeniler şehirde yaşayan Türk halkı üzerindeki baskıyı günden güne arttırmışlardır. Köylü olarak Müslüman pazarlarına gelen Ermeniler gerçekte Ermenistan'a gitmek isteyen Müslümanları öğrenerek silahlarını almıştır. Bu durum, Türk halkının Ermenistan'a gitmekten imtina etmesine sebep olurken Ermenilerin bu tutumu bütün Karabağ topraklarında; şehirlerde ve köylerde Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918). Böylece Ermeniler, şehre giriş çıkışları kontrol ederek Şuşa'nın tüm yollarının kesilmesine sebep olurken bu durum ayrıca şehirde tahıl kıtlığı yaşanmasına neden olmuştur. Halil İbrahim'in aktardıklarına göre, Ermenilerin çoğunluğu Türkleri savaşa sokmak isterken barışçıl politika izleyen ve kan dökmekten çekinen Ermeniler de vardı. Barış yanlısı Ermeniler zayıf, sessiz ve gizlice çalışmıştır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Ermenilerin bağımsızlık fikriyle hareket ettikleri bu dönemde Binbaşı Hasan Basri Bey Şuşa'ya, Fahri Bey Ağdam'a ve Kazım Bey Karyagin'a komutan olarak atandı. Fakat, Türklerin Ermenilerin bağımsızlığını tanımak istememeleri gibi Ermenilerde bu bölgede göreve başlayan Türk komutanlarını tanımak istemedi. Böylece Şuşa'da Müslümanlar ve Ermeniler birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılırken Müslümanlar mevcut devlet kurumlarından ayrılmış ve Hasan Basri Bey'e itaat ederek hükümet işlerini ona devretmişlerdi. Ermeniler ise bir süre eski yönetimlerini sürdürdükten sonra Karabağ'da Ermeni Kurultayını toplamışlardır. İki haftaya yakın süren bu kurultayda Ermenilerin Karabağ politikası onaylanırken "aynı ruhla" çalışmaya devam etmeleri ve Karabağ hükümetini kurarak bakanlarını seçmeleri tavsiye edilmiştir. Halil İbrahim'e göre bu kongre Ermenilerin "gerçek yüzünün" ortaya çıkması açısından çok önemlidir. Çünkü bu döneme kadar savunulan sosyalizm, demokrasi, adalet gibi parlayan sözler ortadan kaldırılmış ve fanatik Taşnakizm ortaya çıkmıştır. Ermeniler tarafından kurulan hükümetin tamamen milliyetçilerden oluşması ise bu durumun en önemli kanıtıdır (*Azərbaycan*, No: 16, 16 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim'in bir yazı dizisi olarak kaleme aldığı "Karabağın Son Günləri" başlıklı yazısının devamında

⁹ Antranik Ozanyan (1865-1927): Ermenistan ve Bulgaristan'ın milli kahramanı. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde doğdu. Bir müddet Hınçak Partisi'nin sonrasında ise Taşnaksüyun Partisi'nin üyesi oldu. 1880'li yıllarda Osmanlı Devleti'ne ihanet ettiği gerekçesiyle kulağı kesildiğinden "tek kulak Antranik" olarak da bilinmektedir. Bir dönem Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Ermeniler için silah kaçakçılığı yapan Antranik, 1918 yılında Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında imzalanan antlaşmayı kabul etmediğini bildirdi. Antranik'in komutanlığında bulunan bir ordu Azerbaycan sınırları içinde birçok kenti talan ederken binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Öməröv, 2020: 15).

Müslüman Türk ahalinin bölgedeki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Şehrin Müslüman sakinleri henüz komutan Hasan Basri gelmeden önce bile Ermenilerin eylemlerinin bir gün silahlı çatışma ile sonuçlanabileceğini düşünerek direnişe hazırlanmaya başlamışlardı. Bu düşünceyle şehirde “Enveriyye”, “Şövketiyye”, “Haliliyye” ve öğrencilerden oluşan “Vahbiyye” adlı dört gönüllü askeri birlik oluşturulmuştur. Her birliğe askerlerin başında duracak bir kişi tayin edilirken şehirde 15-60 yaşları arasında silah taşıyabilen herkes listelenmiştir. Genç erkekler ise “hareket ordusu” adı altındaki bu orduya katılmıştır. 40 yaşın üzerindeki kimseler ise yedek asker olarak sayılmış ve isimleri olağanüstü durumlarda askere çağırılmak üzere kaydedilmiştir (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Silahlanma işlerine bakmak içinse şehirde on dört mahalle komitesi kuruldu. Bu komitelerin görevi herkesin kendi mahallesinde bir liste oluşturması, gücü yeten herkese -gücünün yettiği kadar- silah aldırması ve maddi anlamda gücü olmayan kimseler için para toplayarak onlar için silah almaktır. Böylece şehirde zengin ve fakir fark etmeksizin herkes silahlanırken on binlerce ortak mühimmat ve yüzlerce silah bulunması sağlanmaktaydı (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Şehrin yerli halkı olan Türklerin bir diğer hazırlığı ise olası bir çatışma ihtimaline karşı Müslüman yerleşim yeri ile Ermeni yerleşim yerleri arasındaki hattı güçlendirmek için şehrin kuzeyinden batısına doğru bir siper hattı inşa etmek olmuştur. Bu karar doğrultusunda sınır hattında bulunan evlerin önüne hendekler kazmaya karar verilmiştir. Bunun için evlerin duvarlarını delmişler, pencereleri örmüşlerdir. Hangi mahallelerin gönüllü askerleri hangi siperlere gidecek, kimler yedekte duracak, siperde hangi mühimmatlar olacak, dışarıdan gelen yardımlar nereden gelecek, mühimmatı kim taşıyacak gibi tüm detaylar en ince ayrıntısına kadar belirlenmiştir (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

Tüm bu tedbirlerden sonra şehrin gençleri silahlı bir şekilde nöbet tutmuş, halk arasındaki maddi ve manevi yardımlaşma hızla artmıştır. Bu dönemde Türkler, şehrin fakir halkı için zenginden alınan parayı halka erzak olarak dağıtmıştır. Bu tedbirler şüphesiz ki Türk halkının gönüllü işleriydi. Ama askerlik görmemiş, kışlada yaşamamış, subay okulunda eğitim görmemiş bir halkın tedbirleri gibi pek çok eksiği de mevcuttu. Askeri eksikliklerin giderilmesi için Şuşa’da genel bir seferberlik ilan edilmiş ve tüm genç erkeklere askeri eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. O dönemde şehirde bulunan birkaç küçük subayın katılımıyla askeri bir idare teşkil edilmiştir. Bu subaylar gençleri bir süre eğitmiştir. Bu eğitimden bir süre sonra şehirden gelen bazı gönüllüler kışlalara yerleşmiştir. Eğitimli gençlerin bir kısmı ise askeri okullarda okumak için yeniden okula yazılmıştır (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

İkinci yazısı boyunca Türklerin faaliyetlerinin ayrıntıları hakkında bilgi veren Halil İbrahim, yazısını şu şekilde bitirmektedir: “Tüm bu hazırlıklara rağmen Müslümanlar hiçbir zaman savaşmak istemedi. Unutulmamalıdır ki, Müslümanların silahlanmaları ve siper inşa etmeleri Ermenilerin yaptığı “ciddi hazırlıklara” karşı yapılan hazırlıklardır” (*Azərbaycan*, No: 18, 21 Oktyabr 1918).

İlk iki yazısında Ermenilerin ve Türklerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Halil İbrahim yazısının üçüncü bölümünde bölgedeki cemiyet ve teşkilatlardan bahsetmektedir. Şehrin savunulup savaşa hazırlandığı bu dönemde Karabağ’ın tamamında veba ve çiçek hastalığı gibi bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktı. Bu dönemde yeterli doktor, sağlık personeli, hastane ve ilaç olmaması hastalıkların yayılmasının önüne geçilmesindeki en büyük engeldi. Hızla yayılan hastalıklar günde 30-40 kişinin ölümüne sebep olmaktadır (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Bu kayıplar üzerine harekete geçen şehir komutanı gözetiminde sekiz doktor ve birkaç öğrenciden oluşan bir sağlık bürosu açıldı ve her mahalleye yerel sağlık çalışanları atandı. Yine şehir komutanı gözetiminde olası bir müdafaa hazırlığı için Askeri İdare tesis edildi ve şehrin tüm savunma işleri ona verildi. Yine Askeri İdare bünyesinde bir Erzak İdaresi kuruldu. Ancak yolların kapalı olmasından dolayı şehre erzak getirilememesi, gıda mahsullerinin günden güne azalmaya başlaması ise Erzak İdaresi’nin faaliyetlerinin belirgin bir sonuç vermesine engel oldu (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Şehirdeki salgının kontrol altına alınmasından sonra silahlı çatışmanın her an başlamasının beklendiği dönemde doktorlar ve öğrenciler bir araya gelerek olası bir çatışmada yaralılara tıbbi yardım yapılması yönünde karar aldı. Ayrıca sağlık çalışanlarının sayısını arttırmak amacıyla “Şefkat Kardeşleri” kursu açılarak ilk yardım ve sargı kuralları öğretildi. Aynı dönemde şehirde tıbbi bakım sağlamak için bir hastane açıldı (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim, tüm bu ayrıntılara yer verdiği yazısının devamında Müslümanların barıştan yana olduklarını vurgularken Ermeniler arasında az da olsa var olan barış yanlılarına dikkat çekmektedir. Bu dönemde bir araya

gelen barış yanlısı Ermeni ve Müslümanlar barışçıl günleri sürdürebilmek için “Beynelmîl [Uluslararası] Komite” tesis ettiler. Altı Türk ve altı Ermeni’den oluşan bu heyet, Ermenilerle Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflara son vermek, ihtilafli meseleleri barış yoluyla halletmek, şehirde asayiş ve düzeni sağlamak için çalıştı. Halil İbrahim’e göre bu komite olmasaydı “Şuşa’da üç-dört kanlı katliam” olurdu. Bu komite barışın sağlanmasında büyük rol oynadı (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918). Araz ve Kür nehirleri arasında yerleşen ve yazın yaylağa çıkan dört yüz bin kişi nisan ayının sonlarından itibaren göç etmeye başladığında dağlar Ermenilerin elindeydi ve Ermeniler halka eziyet ettiği için bu kimseler haziran ayına kadar hareket etmemeyi tercih etti. Göçebelerin yaylalara çıkabilmesi Beynelmîl Komite’nin bir Türk üyesinin girişimiyle sağlandı. Beynelmîl Komite’nin bir diğer önemli katkısı ise on iki bin Ermeni kaçkının şehre gelmek üzere yola çıktığı yönündeki haber üzerine oldu. Bu dönemde yeniden harekete geçen komite Türkler ile Ermeniler arasında yaşanabilecek muhtemel çatışmanın önüne geçti (*Azərbaycan*, No: 19, 22 Oktyabr 1918).

Halil İbrahim, dördüncü devam yazısında şehirdeki kuşatmadan bahsetmektedir. Yazının dikkat çekici yanı ise şehirde yaşanan ağır durumu açıkça ifade etmesidir. Şehrin kuşatma altında olduğu dönemde hiçbir yerden yiyecek gelmemiş, şehirdeki tahıl mevcudiyeti günden güne azalırken bundan sebep ekmek de tükenmişti. Evlerinde daima yüzlerce ton tahıl olan kimseler dahi ekmeklerini pazardan almak zorunda kalmışlardı. Ermeni ve Müslüman temsilcilerden oluşan bir heyet birkaç kez Ermenilerin yolları açmasını istemek için görüşmeye gitmiş ancak bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Ermeniler yolların kapalı olmadığını iddia ederken yola çıkmaya cesaret eden her Müslüman saldırıya uğrayıp canını kaybetmiş ve yolun tekrar kapandığı bildirilmiştir. Şehirdeki tahılın tükenmesinden bunalan halkın bir diğer sorunu Ermenilerin su borularını kesmesiydi. Şehrin susuz kalması üzerine her gün bir grup silahlı kişi su almak için kaynağa gidip Ermeni ateşine maruz kalmaktaydı (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Şehirdeki yokluk günden güne artarken Ermenilerin faaliyetleri de kanlı boyutlara ulaşmıştır. Halil İbrahim şehirde yaşananları “Ermenilerin kibrinin haddi hesabı yok” sözleriyle özetlemektedir. Türkler ise “bir kavga [çatışma] olsa canımız kurtulur ya ölürüz ya da Ermeni boyunduruğundan kurtuluruz” diyerek ölseler bile Ermeni boyunduruğundan kurtulmak istediklerini vurgulamaktaydı (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Antranik ve Şahnazaryan ordularının gelmesi ve şehirden kanın “sel” gibi akmasının gözlemlendiği bir dönemde beklenmeyen bir gelişme yaşanmış, Kurban Bayramı akşamı Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldığı haberi şehre ulaşmıştı. Halil İbrahim o gün şehirde yaşananları şu sözlerle anlatmaktadır: “Şuşa’da öyle bir sevinç yaşandı ki şehir tüm tarihi boyunca böyle bir bayram görmemiştir” (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918). Şehir, Bakü’nün kurtuluşu şerefine bayrak ve halılarla süslenmiş, tüm kalabalık askerlerle birlikte müzik eşliğinde şehirde yürümüş, insanlar balkonlarda ve evlerinin önünde şarkılar söylemişti. Bakü’nün kurtarılması haberi Türkler arasında büyük bir umuda sebep olmuştur (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Türkler arasındaki bu sevinç dalgası yalnızca iki gün sürdü. Üçüncü gün Şahnazaryan ordusunun şehirden yaklaşık 20 kilometre uzakta konuşlandırıldığı haberi geldi. Beynelmîl Komitenin Türk üyeleri Ermenileri bu birlikleri şehre sokmadan köylere göndermeleri için ikna etmeye çalıştılar ancak sonuç alamadılar. Hatta bazı Ermeni ileri gelenleri Şahnazaryan ordusunun şehre gelmesini kolaylaştırmak için şehirden ve çevre köylerden birçok araba topladı. Bu sırada kendilerini durdurmaya çalışan Müslümanları engellemek içinse de birkaç yüz asker topladılar (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Şehirdeki Ermeni ruhu yeniden yükselirken rahatsızlıkta aynı hızla artmaktaydı. Böyle geçen bir günün sonunda şafak vakti şehrin Ermeni kesiminden kurşun yağmuru başladı. Halil İbrahim’in kurşunları “yağmur gibi yağıyordu” şeklinde anlattığı gece şok içinde ve zor durumda kalan Müslümanlar, sakinliklerini korumayı ve ateş açmamayı tercih etti. Bu sırada bir grup Ermeni, “Ey Müslümanlar, kurşunlar size atılmıyor, sizinle kavgamız yoktur” söyleminde bulunmaktaydı. Ermenilerin bu sözü için Halil İbrahim, “hakikaten Ermenilerin, Müslümanlara değil şehrin her yerine ateş ettiği çok açık” ifadelerini kullanmıştır (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918).

Ermenilerin amacı şehrin yakınlarında konuşlanan Şahnazaryan ve ordusunun şehre daha kolay ulaşmasını sağlamaktı. Bunun için Galaderesi adlı müstahkem bir nokta seçen Ermeniler, civara yayılan Müslüman atlıları ile savaşmalı, şehirleri ve köyleri yakmalıydı. Böylece bir grup Ermeni dikkatleri başka noktaya çekmek amacıyla harekete geçti (*Azərbaycan*, No: 20, 23 Oktyabr 1918). Ancak Müslüman kesimin bu planı anlaması olayların Ermenilerin istediği şekilde gelişmesini engelledi.

Halil İbrahim’in kaleme aldığı yazının sonuncusu şehirde yaşanan ümitsizliği gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. 23 Ekim tarihli yazıdan yalnızca 2 gün sonra yayınlanan bu yazı, şehirdeki durumun vahametini ortaya

koymaktadır. Şehir halkının neredeyse tamamı açlıkla mücadele ederken Türkler ile Ermeniler arasındaki gerilim son haddine ulaşmıştı. Şehirde her dakika bir kavga ya da isyan çıkmaktaydı. Aç kalan ahalinin bir kısmı “kavga çıkarmanın yolları açabileceğini” düşünerek Ermenilerle çatışmayı uygun görürken bir kısmı ise zenginlerin ambarlarını doldurup onları aç bıraktığını düşünerek zenginlerin evlerini aramayı teklif etmekteydi. Her iki durumda da şehirde çok kan dökülmesi muhtemeldi. Son raddede halk artık Ağdam’a asker geldiği söylentilerini bile sevinçle karşılamamakta gündün güne umutsuzluğa sürüklenmekteydi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Şehrin bu karışık döneminde Osmanlı Devleti’nin bölgedeki komutanlarından biri olan İsmail Hakkı Bey, Ermenilere bir mektup yazarak Ağdam’a temsilci göndermelerini istedi. Ermeniler bu isteğe olumlu yanıt vererek 5 temsilciden oluşan bir heyeti Ağdam’a gönderdi. Ermeni heyetinden 3 kişinin göz altına alındığı bu görüşme sonunda Şuşa’ya geri dönen Ermeniler, “derhal teslim olmalarının istendiğini” bildirdi. Ağdam’dan Şuşa’da bulunan Ermeni komutanına da bu yönde bir mektup gönderildi. Bunun üzerine yeniden bir kongre toplayan Ermeniler 5 gün boyunca bu teklifi cevapsız bırakmış ve uzun tartışmalar yaşamışlardır (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918). Ermenilerin bu ultimatomu değerlendirdikleri günlerde şehirde yaşayan Türkler, ordularının yakında geleceği haberini aldıkları için birtakım hazırlıklar yapmaya başladı. İlk olarak ordunun şehre ilk adım atacağı yerdeki kapı süslendi. Sonra Şahlık Köprüsü, Bazarbaşı’nın girişi, Bazarbaşı’ndan meydana giden yol, Caferkulu Han Sokağı’nın başı, kaymakamlık binasının önü, meydanın girişi ve caminin önündeki birer kapı süslendi. Ayrıca şehrin aydın hanımları, talebeleri ve öğretmenlerinin yardımları ile bir başka kapı üzerine büyük bir kartona hat sanatı ile şu sözler yazıldı: “Bir gün gelecek gerçek güneş doğacak, Doğu’nun bu esir annesi özgür kalacaktır.” (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Türklerin bu hazırlıklarının sonunda şehir öyle tantanalı bir hal aldı ki sokaklardaki süslerden evler, dükkanlar görünmez hale geldi. Şehirde adeta bayram havasının yaşandığı bu beş günlük süreçte Ermeniler ise henüz kararlarını bildirmemişti. Beşinci günün sonunda Beynelmil Komite’nin temsilcileri Ermenilerin bir karara vardığını ilan etti. Teslim olma kararı veren Ermeniler, aynı gün birkaç kişi aracılığıyla ellerindeki silahları teslim ederek Azerbaycan Hükümetine teslim olduklarını bildirdi. Ertesi gün ise gözaltında tutulan Ermeni temsilciler serbest bırakıldı. Ancak Türk ordusunun şehre girmesi beklenenden uzun sürdü. Çünkü Ağdam ile Askeran arasında bulunan Ermeni köyleri mukavemetsiz teslim olmayı kabul etmedi. Bu sebepten Horadiz, Aranzemin, Ağbulak, Karakend ve birçok başka yerde Türk ordusu ile teslim olmak istemeyen Ermeniler arasında çatışma meydana geldi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Bu olaylardan üç gün sonra şehre gelen Türk ordusu, fahri muhafız kılığındaki Çerkes üniformalı kimseler tarafından karşılandı. Şehrin girişinden itibaren gönüllü askerler, Türk öğretmenler ve öğrencileri, müzik destesi, din adamları, ellerinde şehrin anahtarı ile Beynelmil Komite temsilcileri, ellerinde bayraklar ile öğrenciler, ellerinde çiçekler ile hanımlar beklemekteydi. Hatta Ermeniler de üç yüz kadar kişi ve on beş bayrakla bu törene katıldılar. Bu coşkulu karşılamadan sonra Türk askerleri kışlalara ve uygun okullara yerleştirildi (*Azərbaycan*, No: 22, 25 Oktyabr 1918).

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık döneminde iç ve dış birçok sorunla karşı karşıya kaldı. Bu dönemde ikili ilişkilerdeki en büyük sıkıntılar ise Ermeniler ile yaşandı. Tarih boyunca aynı topraklarda dostane sayılamayacak ilişkiler sürdüren Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler ilk büyük kanlı çatışmasını 1905 yılında yaşadı. 1828 yılında Azerbaycan topraklarına kitlesel göç gerçekleştiren Ermenilerin Azerbaycan’dan haksız toprak talepleri ikili ilişkilerin tarih boyunca gergin olmasının en önemli sebebidir. Bu isteklerin 1918-1920 yıllarında had safhaya ulaşması ise önemli bir dönüm noktasıdır.

Kurulduğu dönemde başkent Bakü’de dahil olmak üzere birçok toprağı işgal altında olan Azerbaycan, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu dostluk ve iş birliği antlaşmasının askeri yardım şartına dayanarak Osmanlı Devleti’nden yardım talep etmiştir. Bu yardım talebine olumlu cevap alınmasından sonra Azerbaycan’a ait olan topraklar işgalden kurtarılmıştır. Bakü’nün kurtarılmasından hemen sonra yayın hayatına başlayan *Azərbaycan* gazetesi ise Karabağ’ın son günlerini 16-18-19-20 ve 22. sayılarında yer alan yazı dizisiyle açıklığa kavuşturmuştur.

Sovyet döneminin takibata uğrayarak repressiya kurbanlarından olan Halil İbrahim tarafından kaleme alınan bu yazılar 1918 yılındaki Ermeni-Türk ilişkilerini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Ağdam ve Şuşa üzerinden şekillenen bu yazı dizisinden Ermenilerin Karabağ’da özellikle Şuşa’da hayata geçirmeye çalıştıkları faaliyetleri, Türklerin ise Ermenilerin bu saldırgan tutumlarına karşılık aldığı tedbirleri öğrenmekteyiz. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılmaya çalışıldığı bu dönemde Ermeniler, Kafkasya üzerine gelen Antranik ve ordularının kendilerine destek olacağını düşünerek bu orduların Karabağ’a ulaşması için birtakım

hazırlıklar yapmıştır. Ayrıca şehri kuşatma altına alan Ermeniler, özellikle Şuşa halkının erzaksız kalmasına sebep olmuş, silahlanarak Türkler üzerine saldırılarda bulunmuştur. Bu toprakların yerli halkı olan Azerbaycan Türkleri ise Ermenilerin bu saldırgan tutumu üzerine birtakım tedbir hazırlıkları yapmıştır. Şehrin bazı noktalarına hendekler kazılması, mühimmat toplanması, küçük askeri birlikler oluşturmak için ön hazırlıklar yapılması bu tedbirlerin yalnızca bir kısmıdır. Türk Ordusunun bölgeye gelmesi ise Ermenilerin faaliyetlerinin kısa bir süreliğine sonuçsuz kalmasını sağlamıştır.

Bu dönemde faaliyet gösteren, Ermeniler ve Türklerden oluşan Beynelmilel Komite ise şehirdeki gerginliği azaltmak için çalışırken Ermenilerin tamamının Türklerle savaşma niyetinin olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu komitede yer alan Ermenilerin Türk Ordusu komutanlarından İsmail Hakkı Bey'in ultimatomu karşısında Ermenilerin teslim olmayı kabul etmesindeki etkisi ise azımsanamaz.

Halil İbrahim'in 1918 yılının başındaki olayların panoromik bir özetini verdiği bu yazı dizisi Karabağ ve civarının stratejik önemini ortaya koyulması açısından önemlidir. Ayrıca yazar Ermeniler ile Türkler arasındaki ayrılıkları dönemsel olarak net sınırlarla ifade etmiş, Ermeni faaliyetlerinin arka planını gözler önüne sermiştir. Özellikle son dönemde yapılan çalışmalarla Ermenilerin Karabağ'daki faaliyetleri değerli eserlerle literatüre kazandırılmıştır. Halil İbrahim ise bu dönemde yaşamış bir sima olarak Ermenilerin faaliyetlerine dikkat kesilmiş ve günlük çıkan bir gazete ile Azerbaycan Türklerini bilgilendirmeyi tercih etmiştir.

Kaynaklar

- ARDA, f. 970, op. 1, d. 1, l. 51.
- Akarşlan, Z. (2022). *Azərbaycan Siyasi Tarixində Fethali Han Hoyski (1875-1920)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Akarşlan, Z. (2022). "Azərbaycan'da Hapsedilmiş Bir Aydın Ahmed Bey Pepinov (1893-1938)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 22/1: 1-19.
- Azərbaycan*. No: 16, 16 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 18, 21 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 19, 22 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 20, 23 Oktyabr 1918.
- Azərbaycan*. No: 22, 25 Oktyabr 1918.
- Əhmədov, T. (2008). *Erməni Xəyanəti: Qarabağ, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl Qəzalarında Erməni Cinayətləri (1918-1920)*. Bakı: Nurlar NPM.
- Çingizoğlu, Ə. ve Məmmədli, B. (2010). *Qarabağ 1918-1920-ci İllərdə: Sənədlərin İzi İlə*. Sumqayıt.
- QAT (Haz.) (2009). *Erməni Vəşşilikləri (1905-1906)-(1918-1920)*. Bakı: Namiq Həbibov Mətbəəsi.
- Hacıyeva, Z. (2012). *İrəvan Xanlığının Tarixşünaslığı*. Bakı: Çəşioğlu Nəşriyyatı.
- Kazamzadə, F. (1951). *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. New York: Philosophical Library.
- Mamedzadə, N. (2014). *Genotsid Azərbaydjantsev v Karabahskom Regione Azərbaydjana (1918-1920)*. Bakı: Turhan.
- Öməröv, V. (30 Aprel 2020). "Ermənistanın "milli qəhrəmanları" kimlərdir?: Tayqulaq Andranik Ozanyan". *Səs*: 15.
- Salmanlı, R. (15 İyul 2015). "Unudulmaz Xəlil İbrahim". *Azərbaycan*: 14.
- Dilek, İ. (Ed.) (2023). *Türk Dünyasında Repressiya -Sovyetlər Döneminde Türk Halklarına Yapılan Zulümler*. Ankara: YTB Yayınları.
- Verdiyeva, H. ve Əlizadə, C. (2020). *İrəvan Məkanında Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Tarixi və Hüquqi Aspektlərdə*. Bakı: Monoqrafiya.
- Yeşilot, O. (2008), "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (36), 187-199.
- Yeşilot, O. (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2015). "Azərbaycan'da Kaçkın ve Mecburî Göçkünler (1988 Sonrası)". ed. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu. *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*: 121-135.
- Yeşilot, O. (2016). *Revan Türkleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yazar Katkıları: (Tek Yazar) Fikir-; Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/veya Yorum-; Literatür Taraması-; Yazıyı Yazan-; Eleştirel İnceleme- Tek Yazar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: (Sole Author) Concept -; Design-; Supervision-; Resources-; Data Collection and/or Processing-; Analysis and/or Interpretation-; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review-; Other-

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.